1997 meddelt, at han sommeren 1998 trækker sig som koncernchef for Oticon.
Møller, B.: „Dyderne skal genindsættes" (interview med Lars Kolind) in *Information* 24.12. 1997.

203 Poulsen, P.T.: *Tænk det utænkelige. Revolutionen i Oticon,* Schultz, Albertslund 1993, p. 82.

204 Groes, J.: „For Gud, Schrøder og Oticon" in *Børsens Nyhedsmagasin* 8/1991, p. 56.

205 Af et interview i Information, hvor intervieweren søger at indkredse, hvad Lars Kolind forstår ved et kristent livssyn, fremstår et meget bredt livssyn med mange paralleller til, hvad jeg forudgående har karakteriseret som et kristent kulturperspektiv. Han taler dog eksplicit om en forpligtigelse til at forvalte naturen ordenligt og en forpligtigelse til at bruge alle vores talenter bedst muligt.
Møller, B.: „Dyderne skal genindsættes" (interview med Lars Kolind) in *Information* 24.12. 1997.
Lars Kolind var tidligere meget aktiv i spejderbevægelsen, og fremover, hvor han neddrosler aktiviteterne i Oticon, vil han deltage i opbygningen af en spejderbevægelse i Rusland.
Ibid.
Erfaringer fra arbejdet med frivillige i spejderbevægelsen har givetvis lært Lars Kolind at håndtere motivationen - at gøre arbejdsopgaverne i sig selv inspirerende og udfordrende.
Poulsen, P.T.: *Tænk det utænkelige. Revolutionen i Oticon,* Schultz, Albertslund 1993, p. 65.

206 De i det følgende gengivne sekvenser fra interviewet er ikke ordret citeret i alle detaljer, men er et koncentrat af samtalen, hvor betydningen og de centrale udsagn er søgt bevaret.
Interviewet fandt sted 10.11. 1992 i „Cafeen," Oticons kantine, der er indrettet så indbydende, at den naturligt fungerer som ramme for mødeaktiviteter. Et stort glasrør løber gennem kantinen fra loft til gulv, og indimellem i samtalens forløb kommer byger af smalle papirstrimler dalende ned igennem glasrøret. Det er makulatur af indgående post, som efter elektronisk indscanning i virksomhedens centralnervesystem, computernetværket, er på vej i papircontaineren. Et sindbillede på dén papirløse virksomhed, som Oticon søger at virkeliggøre.
Sten Davidsen blev ansat i Oticon i november 1990, hvor omlægningsplanerne endnu var meget løse, med det formål at gennemføre overgangen til Oticons nye domicil, som samtidig indebar sammenlægningen af to hidtil adskilte Oticon-afdelinger. Sten Davidsen kom fra Den Danske Bank, hvor han havde været involveret i sammenlægningen af Handelsbanken og Den danske Bank.
Poulsen, P.T.: *Tænk det utænkelige. Revolutionen i Oticon,* Schultz, Albertslund 1993, p. 82.

207 Dette kan umiddelbart virke lidt *pep talk*-agtigt. Men Oticon havde tidligere haft status af at være førende på verdensmarkedet, ikke mindst i kraft af sin forskningsindsats. P.T. Poulsen karakteriserer Oticon som en aristokratisk arbejdsplads, med gode arbejdsforhold, gode produkter, et godt udviklingsarbejde og en sund forretning. Han skriver, at Oticon midt i 70erne sandsynligvis var verdens største producent af høreapparater, med en markedsandel på 14 %.
Ibid., pp. 28-30.
Imidlertid løb Oticon i sidste halvdel af 80erne ind i alvorlige problemer, udløst

Skrædderen, bageren, hjulmageren og mølleren, fra Das Ständebuch, 114 træsnit af Jost Amman (1568)

af dollarkursens voldsomme bevægelser - halvdelen af vedensmarkedet ligger i USA - men ved påbegyndelsen af *Projekt 330* i 1991 var Oticon stadig efter nogle magre år verdens tredjestørste producent af høreapparatur, med en markedsandel på ca. 10% overfor Siemens og Starkey, der hver havde ca. 15 % af verdensmarkedet.
Ibid., pp. 31 og 33.
Men det anslås, at kun 5 % af alle hørehæmmede idag har et høreapparat (*Ibid.,* p. 89), så med de rigtige gennembrud i produktudviklingen, er markedet yderst lovende.

208 Siden interviewet er computersystemet blevet udbygget, så også produktionsenhederne i Thisted og på Nørrebro er delvis integreret.
Selvom Oticons *Projekt 330* i første omgang fokuserede på udviklingsafdelingen, er mange af principperne også gennemført på produktionsenhederne i København og Thisted - som medarbejdernes fulde medansvarlighed for arbejdet osv.
Resultaterne taler for sig selv. I løbet af tre år er spildprocenten reduceret fra 27% til 6 %, og udgifterne forbundet med spildproduktion er reduceret med 80 %, fra 12 mill. kr. midt i 80erne til 1,5 mill. pr. år (opgivet i 1993).
Ibid., pp. 117-18.

209 I starten placerede man sig stort set i de sammenhænge, hvor man havde arbejdet forud. På et tidspunkt (sandsynligvis beg. af 1993) havde man haft over 200 flytninger, hvilket er færre, end man havde forventet, fortæller Sten Davidsen: „Men der er mellem et dusin og en snes større udviklingsprojekter i gang, som hver kan vare fra to til fem år."
Ibid., p. 126.

210 Sten Davidsen undlader her høfligt at nævne, at man undervejs måtte skifte et arkitektfirma ud.
Ibid., p. 85.

211 Med et udsagn som: „Tidligere opfattede vi øret som vores kunde, nu er det hele mennesket," demonstrerer Oticons direktør, Lars Kolind, en udtalt systemisk forståelse af Oticons produkter.
Ibid., p. 70.

212 Samtale i „Cafeen," Oticons kantine, med Sten Davidsen, projektleder ved Oticon, 10.11. 1992. Se note 206.

213 Bygningen var førhen tappehal for Tuborgs mineralvand og stammer fra 1922. Oticon bor til leje hos Tuborg, og Oticons tre etager med i alt 3.000 m^2 etageareal blev, med Tuborg som den formelle bygherre, fuldstændig nyindrettet forud for indflytningen.
Petersen, O.B.: „Lys med klare formål" in *Lys* 2/1992, pp. 75-76.

214 Poulsen, P.T.: „Satser på det danske særpræg" in *Berlingske Tidende* 21.04. 1991.

215 Hos en arkitekt som Günter Behnisch ender lighedsidealet aldrig i *enshed,* det rummer en komplementerende bestræbelse på diversitet og mangfoldighed.
For eksempel i produktions- og udviklingsvirksomheden Leybold AG (1987) i Alzenau nær Frankfurt am Main havde man til opgave at udvikle en bygningsstruktur, hvor de forskellige medarbejdergrupper var lige, hvor teoretikere og praktikere, laboranter og administrerende hver havde optimale betingelser for deres arbejde, men endnu mere hvor alle havde optimale betingelser for *interaktion* og faglige udfordringer, fortæller Andreas Theilig, sagsarkitekt for projektet. Man ønskede en bygningsramme, der gjorde det attraktivt for de dygtigste indenfor hvert felt at arbejde på stedet. Opgavens idégrundlag havde således mange fællestræk med Oticons.
Bygherren betragtede en arkitektur, der støttede en ahierarkisk virksomhedskultur, som en vigtig forudsætning for opbyggelsen af et attraktivt arbejdsmiljø. Gennem udviklingen af den arkitektoniske grundstruktur er det i Leybold i Alzenau lykkedes at komme langt i bestræbelsen på, at alle grupper reelt havde anledning til at mødes, både i arbejdssituationerne, i pauserne og gennem tilvejebringelsen af rekreative faciliteter. Man fravalgte på samme baggrund enkeltmandskontorets gradbøjede eksklusivitet og distribuerede til gengæld møde- og samtalerum overalt i bygningen. Design- og administrationsafsnittene blev i stedet organiseret i små cirkelformede bygninger, hvor hvert afsnit er beboet af overskuelige grupper på under 20 mennesker.
Min samtale med Andreas Theilig i Ostfildern, 30.08. 1995.
„Til at begynde med prøvede vi at finde de rigtige møbler på markedet," fortæller Behnisch om Leybolds tilblivelsesproces: „Men vi fandt kun systemer, møbelsystemer. Bygherren og vi sagde: du kan ikke se din højtuddannede arbejdsstyrke bundet som elementer i systemet, hvis du ønsker hans individuelle eller særlige arbejdsindsats, hans kreative arbejde. Så designede vi et bord, der er meget svært at indpasse i noget system, det afviser at indgå i noget system."
Hvass, J. & Hansen, M.J.: „Ikke min tanke - men tingens vilje" (interview med Günter Behnisch) in *Arkitekten DK* 15/1993, p. 539.

216 Ove Bjørn Petersen fra Carl Bro A/S beskriver Oticons lysprojekt i:
Petersen, O.B.: „Lys med klare formål" in *Lys* 2/1992, pp. 75-77.

217 Poulsen, P.T.: *Tænk det utænkelige. Revolutionen i Oticon,* Schultz, Albertslund 1993, pp. 63-64.

218 *Ibid.,* p. 82.

219 *Ibid.,* p. 96.
Det særlige i det danske arbejdsbegreb vil ikke blive analyseret i denne sammenhæng. Men der er i den danske udvikling fra feudalt bondesamfund til postindustrielt samfund visse træk, som gør det muligt at tale om et dansk arbejdsrum, der er om ikke unikt, så dog markant forskellig fra en række andre lande. Her fik den sekulariserede stat en anden funktion end f.eks. syd for alperne.
Vi er så at sige for dovne til revolutioner, både reformationen, stavnsbåndets ophævelse og den borgerlige revolution i 1849 havde evolutionens karakter - nogle naturlige skridt videre, som ingen for alvor kunne være imod, og som tiden forud havde foregrebet og gødet jorden for.
Grundtvigs kulturimpuls, som oprustede bondestanden og gav kristendommen et levende kulturelt og socialt engagement, medførte folkehøjskoler og andelsbevægelser - og herfra er der lige linje til friskoler og en lang række fundamentssten for dette århundredes velfærdsstat.
End ikke arbejderbevægelsen lykkedes det at komme i storkonflikt, og den socialdemokratiske socialistiske pragmatisme har sat sit præg på store dele af dette århundrede.
Det danske arbejdsbegreb og lighedsideal har dog en skyggeside, som kommer til udtryk i Janteloven. Vi er ikke gode til at

håndtere *det særlige,* slet ikke det særligt fremragende - og har måske af samme grund ikke så meget af det.

220 Possing, B. & Richard, A.B.: „Det er svært at dø i familien. En samtale med Suzanne Brøgger“ in *Nyt Forum for Kvindeforskning* maj 1992, p. 9.

221 Teksten til kapitlet *Arbejdets ABC* findes publiceret i en lidt kortere udgave i: Hvass, J.: „Arbejdets ABC“ in *flux* 11 1/ 1996, pp. 6-12.

222 Romanen *Syv Skilderier* fra 1962 er skrevet af den danske forfatter Albert Dam (1880-1972). Den er bygget op som en historiecyklus med syv skilderier.

Det første, *Horren, skilderi fra menneskets omstrejfen,* følger et stammefolk, der som jæger-samlere i pagt med årstiden tavse driver rundt i store ottetaller og samler nødder og rødder. Albert Dam lader her kærligheden, nysgerrigheden og ulydigheden overfor sprogets tabu sprænge de uendelige ottetaller og drive udviklingen videre.

I det følgende skilderi, *Ejendom, skilderi fra romerrigets storhedstid,* møder vi slavesamfundet med dets resonans på modus A. Magten over andre ligger her i magten til at definere andre menneskers arbejdsrum - og omvendt ligger slavens magtesløshed i den eksternt definerede håndfast opretholdte virkelighed.

I det tredje skilderi, *Alrune,* er vi på rejse i renæssancens bevidsthedsrum. Her lader Albert Dam materialismen og retfærdigheden på Jorden føde i en fortælling, som med stadige parallel-billeder til *Det nye Testamente* kan læses som Antikrists fødsel.

Det fjerde skilderi, *Gartner, tidløst skilderi,* følger en gartners liv gennem en lang række livs- og arbejdssituationer. Herefter følger skilderierne *Synes og være, statisk skilderi* og *Rodløs, skilderi fra dagligdagen,* der begge belyser dette århundredes dybt fremmedgjorte livsvilkår og arbejdsrum.

I det sidste skilderi, *Om mange år,* slutter Albert Dam cirklen. Ét for ét forlader menneskene betonhøjhusene. De samles i små flokke og driver tavse rundt i store ottetaller i pagt med årstiden og samler nødder og rødder!

Dam, A.: *Syv Skilderier,* Gyldendal, København 1962 (Gartner: pp. 83-91).

Albert Dam (1880-1972) debuterede allerede i 1906 med fortællingen *Mellem de to søer*. *Syv Skilderier* udkom i 1962 og er således skrevet i moden alder. Men Albert Dam fortæller i et interview, at *Gartner, Tidløst skilderi* oprindelig var skrevet i slutningen af 1920erne og var tænkt som det afsluttende kapitel i romanen *Så' kom det ny brødkorn* (1934), som han arbejdede på i årene fra 1923 til 1933, hvor den blev antaget, og udkom i 1934.

Ninka: „Herregud, jeg vil da helst roses“ (interview med Albert Dam) in *Politiken,* 18. nov. 1962.

Hansen, J.F.: *Albert Dams forfatterskab,* Silkeborg Biblioteks Forlag, Silkeborg 1995, p. 42.

I bogen *Albert Dams forfatterskab* findes en bibliografi over Albert Dams forfatterskab og liste over artikler, anmeldelser mv.

223 Dam, A.: *Syv Skilderier,* Gyldendal, København 1962, p. 83.

224 *Ibid.*

225 *Ibid.*

226 *Ibid.*

227 *Ibid.,* p. 84.

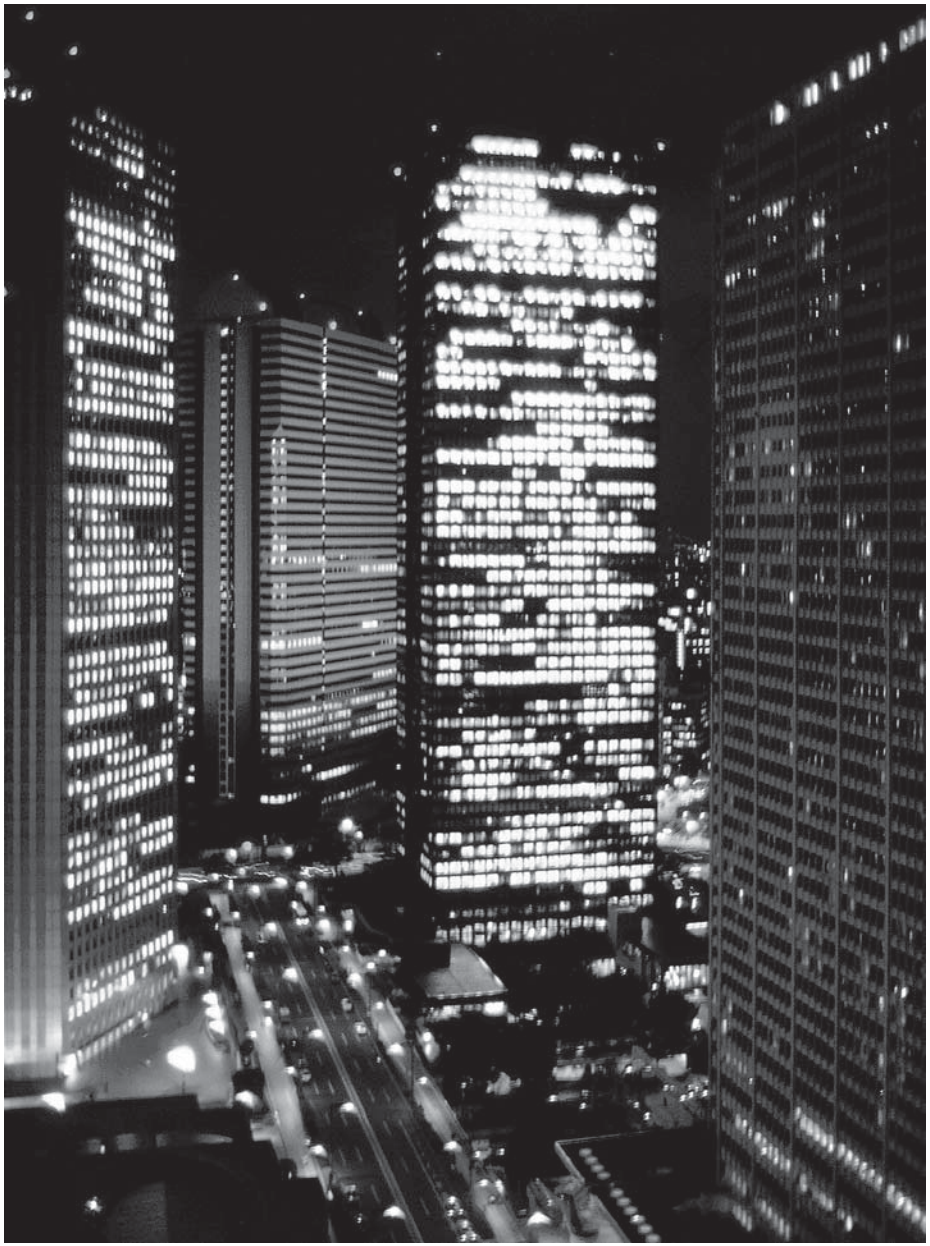

Shinjuku set fra Kenzo Tanges nye rådhus, i venstre side ses Shinjuku Sumitomo Building af Nikken Sekkei (1974), se ill. p. 105

228 *Ibid.*
229 *Ibid.*
230 *Ibid.*
231 *Ibid.*
232 *Ibid.,* p. 85.
233 *Ibid.*
234 *Ibid.,* p. 86.
235 *Ibid.,* p. 87.
236 *Ibid.,* p. 88.
237 *Ibid.,* pp. 88-89.
238 *Ibid.*
239 *Ibid.*
240 *Ibid.,* p. 90.
241 *Ibid.,* p. 91.
242 *Ibid.*
243 Efter i det meste af 1994 at have reflekteret over, hvad jeg indledende karakteriserede som det indre arbejdsrum, indså jeg gradvist muligheden for og rimeligheden i at opstille forskellige kategorier af arbejdsmodi - hvad der udviklede sig til de tre arketypiske arbejdsattituder i *Arbejdets ABC.* Lange passagerer af dette kapitel er så at sige opstået i drømme, i løbet af januar 1995 vågnede jeg med næsten daglige brikker af den foreliggende tekst. Hvad dette metode- og tilgangsmæssigt set hedder, er jeg ikke klar over.
Ligeledes er jeg ikke vidende om, at andre har foretaget nogen tilsvarende tredeling - eller tilsvarende læsning af Albert Dam. Hans fortælling *Gartner* fra *Syv Skilderier* var det nærmeste en struktur, jeg kunne spore i det, jeg gennem årene havde læst og tilegnet mig. Og Albert Dam ville sandsynligvis erklære sig uenig i min ABC-tegning. Han ville snarere acceptere en cyklisk CBABC-model og i samme åndedrag tilføje, at det dog grundlæggende var en stadig og gradvist glidende proces - som en livets indånding og udånding.
Uden at være uenig heri har jeg søgt at formulere de tre kategorier mere åbent.
Jens Frimann Hansen placerer i sin bog om Albert Dam fortællingen *Gartner* helt centralt i forfatterskabet: „Læser man skilderierne *Indånding* og *Udånding* som det formelle gennembrud i Albert Dams forfatterskab, hvor Albert Dam finder en form i sin digtning, så bliver skilderierne *Alrune* og *Gartner* de første skilderier, hvor han praktiserer sin vundne æstetik."
Hansen, J.F.: *Albert Dams forfatterskab,* Silkeborg Biblioteks Forlag, Silkeborg 1995, p. 74.
Qua den særlige tilblivelsesproces for *Arbejdets ABC* står teksten stort set uforankret i andre teoretiske indfaldsvinkler. Skulle teksten underbygges mere solidt videnskabeligt, måtte det blive en flerbenet taburet af maslowsk eksistenspsykologi, jungiansk psykologi og religiøs erkendelseslitteratur. Jeg har af afgrænsningsmæssige grunde afstået fra dette, men alligevel medtaget kapitlet som en slags åben tese lagt ud under case-studierne og lagt frem for den enkelte læser. Destilleringen af de tre arbejdsattituder har i processen bag *Arbejdets Rum* været en støtte til at håndtere uhåndterlige spørgsmål om ligheder og forskelligheder mellem det østlige og det vestlige arbejdsrum.
244 ABC-læsningen har ved ingen af dette arbejdes case-studier været noget primært sigte. Men refleksionerne i forbindelse med forberedelserne til og udførelsen af case-studierne omkring Hinaya og Shinjuan førte direkte til udkrystalliseringen af temaerne i de herværende kapitler *Arbejdets ABC* og *Den japanske ABC.*
Selvom den definitive formulering ligger senere, tog den tredeling af menneskers arbejdsattitude, som siden skulle blive til *Arbejdets ABC,* gradvist form gennem en fortsat dialog med arkitekten og Japanforskeren Günter Nitschke under et studieophold i Kyoto i efteråret 1994.
245 Kato er refereret og citeret i:
Eilert, H.: *„Träd stilla, gå djupt." Vandringar i Japans inre landskap,* Bokförlaget Åsak, Delsbo 1986, p. 67.
246 Min brug af begreberne *moder-* og *faderkompleks* ligger i tråd med Robert Hands essay, „The Father Complex," i:
Hand, R.: *Essays on Astrology,* Para Research, Rockport Massachusetts 1982, pp. 103-14.
Heri analyserer Robert Hand faderkomplekset, ikke som et særligt problem, men som en nuanceret størrelse og basal eksistensbetingelse, som vi alle er underlagt - som det kompleks af kræfter, som (i en given kultur) konstituerer og karakteriserer faderarketypen.
247 Bové, F.: „Kanji - kinesiske tegn i japansk" in *Japan Forum* nr. 2 sept. 1987, p. 43.
For nyligt kunne man læse, at „tre ud af fem af alle danske et-årige børn tilbringer hverdagen i en institution eller i dagpleje, viser en ny opgørelse fra Danmarks Statistik." Se:
„De fleste et-årige passes ude" in *Politiken* 12.04. 1997.
Japanske børn kommer også i børnehave, men slet ikke samme udstrækning. Børnehave er nogle timer hver dag, og mødrene stiller lidt før den fastlagte tid for afhentning, så man lige får tid til dagens sludder med kvarterets andre mødre udenfor børnehaven, mens børnene syger farvelsang. Børneparkering, som vi kender det i Danmark, hvor børnene er hjemmefra de fleste af dagens timer, for at begge forældre kan passe et udearbejde, forekommer sjældent i Japan.
248 Når man taler om kulturelle opdragelsesmønstre, bliver det nødvendigvis meget generelt. Det er min oplevelse - også på baggrund af et års universitetsophold i Japan 1984-85 - at den hovedkulds afprøvning af sine muligheder og sin kønslige identitet, som vi herhjemme forbinder med pubertetsårene, ofte i Japan udfolder sig i universitetsårene.
Som kuriosum kan nævnes, at en TV-serie med navnet *The Mother Complex,* der i 1994 havde kørt i foreløbig to år i Japan, sætter lup på sådanne helt almindelige japanere, som aldrig fik lov at vokse sig fri af det mødrende spindelsvæv.
249 Har man ikke umiddelbart paralleller til syndefaldsmyten og den dramatiske uddrivelse fra Paradis, findes der omvendt i Laotses *Tao Teh Ching* en genkendelse af en gradvist fremadskridende proces af tilsvarende betydning. Det hedder f.eks. ved indledningen til Tao Teh Chings anden bog, *Om Livslovens Udfoldelse,* at:
„Sådan gik det til, at da Tao gik tabt, fik man øje på dets særpræg; da dets særpræg blev tabt af syne, fik man øje på menneskekærligheden; da menneskekærligheden gik tabt, kom retfærdigheden til syne, og da retfærdigheden gik tabt, blev man opmærksom på taktfølelsen."
Damsholt, S. (overs.): *Laotse. Tao Teh Ching,* Sankt Ansgars Forlag, København 1985, p. 94.
Laotse levede (*hvis* han overhovedet har levet) sandsynligvis omkring 600 f.Kr.
250 Yukawa, H.: „Modern Trend of Western Civilization and Cultural Peculiarities in Japan" in Moore, C.A. (Ed.): *The Japanese*

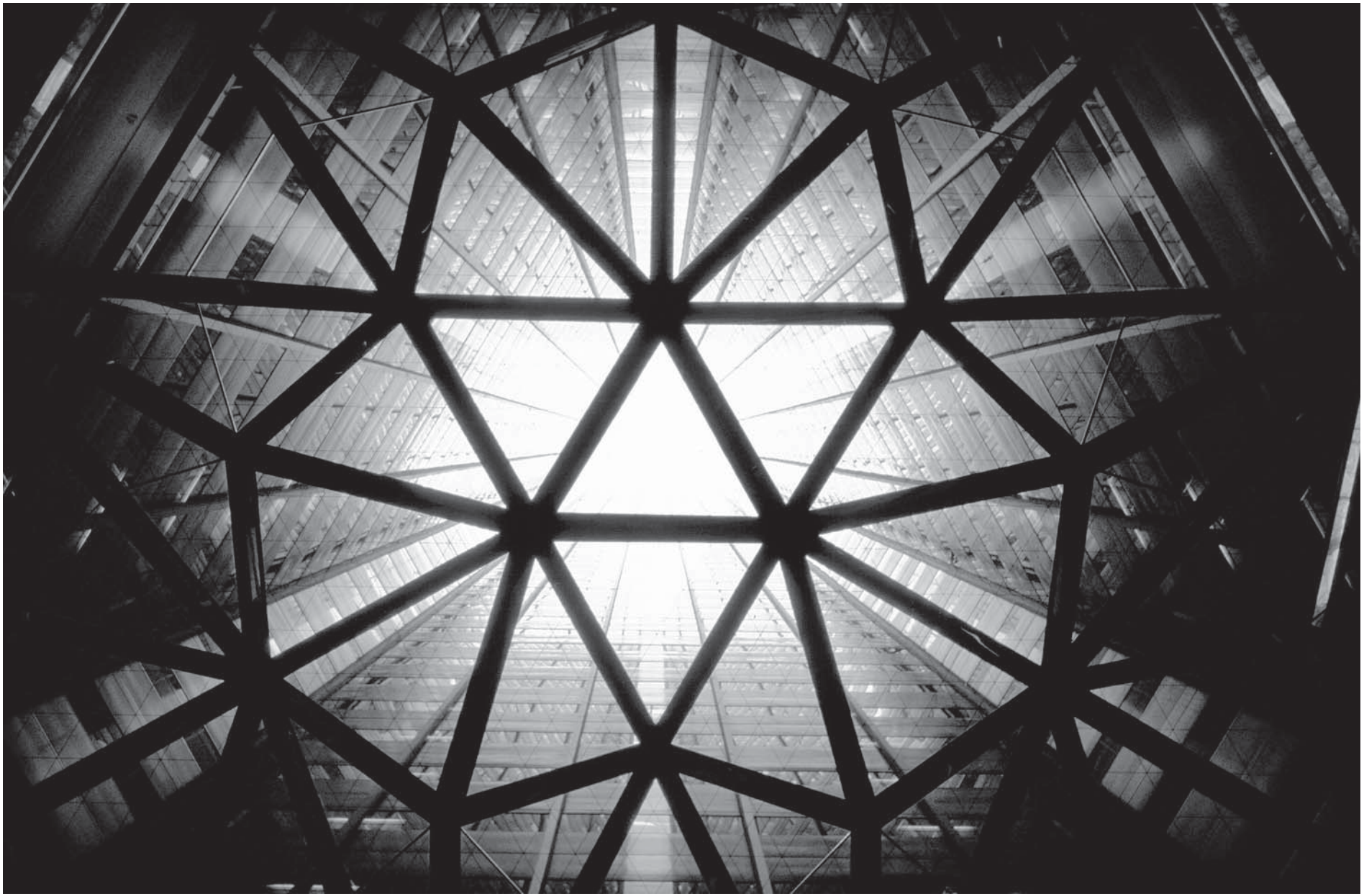

Nikken Sekkei: Shinjuku Sumitomo Building (1974) med dens sekskantede grundplan, her set fra lobbyen og opad gennem den indre hulhed, som er formet af 52 identiske etager. De ialt 176.440 m² er overvejende indrettet med kontorlandskaber. På ill. p. 107 ses bygningen yderst tv. i billedet, på ill. p. 103 ses den om natten

Mind. Essentials of Japanese Philosophy and Culture, (1973) Charles E. Tuttle Com pany, Tokyo, 5. ed. 1982, p. 54.

251 Et menneske, en gruppe mennesker, et samfund (en virksomhed eller et økosystem) betragtet som et dynamisk, selvorganiserende system, jfr. kapitlet *Metode og tilgang,* pp. 7 ff.

252 I *Appendiks III,* p. 491, findes en oversigt over historiske epoker i Kina og Japan.

253 *Gonin-gumi* hedder fænomenet på japansk, „femmands-gruppe," hvor *go* betyder fem, *nin* betyder menneske og *kumi* betyder firma eller gruppe, og det er almindeligt antaget, at dette er årsagen til den traditionelt meget lave japanske kriminalitet.

Chie Nakane skriver, at i både byer og landsbyer eksisterede *kumi* forstået som nabolag længe før Edo-perioden og omfattede fra 7-8 til ca. 30 *ie*-enheder. Tokugawa-regimet formaliserede således med *gonin-gumi* en eksisterende struktur - og gjorde den kollektivt ansvarlig og genstand for kollektiv afstraffelse.

Nakane, C.: „Tokugawa Society" in Nakane, C. & Oishi, S. (Eds.): *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan,* University of Tokyo Press 1990, pp. 223-223.

Det var ikke kun strafferetslige overtrædelser, man blev stillet kollektivt til ansvar overfor - kunne naboen ikke betale sin skat, blev den blot inddraget blandt de andre familier i pågældende *gonin-gumi.* I landsbyerne indebar det f.eks. også en forpligtigelse til at hjælpe de andre enheder i ens *gonin-gumi* med den tidvist meget arbejdskrævende risdyrkning.

Sato, K.: „Tokugawa Villages and Agriculture" in Nakane, C. & Oishi, S. (Eds.): *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan,* University of Tokyo Press 1990, pp. 49-50.

Selvom det i vestlig etik er betragtet som problematisk juridisk at knytte ansvar til andet end det enkelte menneske, så er det, systemisk set, en yderst raffineret måde at gøre samfundets mindste sociale enheder, familien og nærmiljøet, *selvkorrigerende.* Det er for drastisk at udlede heraf, at individet ikke figurerede, men individet var først og fremmest ansvarlig overfor familien og sin *gonin-gumi.*

„I praksis var hver *gumi* sit eget politi og [man] holdt hinanden ansvarlige for deres handlinger," skriver Diane Durston i: Durston, D.: *Kyoto. Seven Paths to the Heart of the City,* Mitsumura Suiko Shoin, Kyoto 1987, p. 3.

Ie, husholdningen eller familieenheden, som i Japan også juridisk var en grundlæggende størrelse helt frem til 1945, er en nøgle til bedre at forstå den japanske religiøsitet, skriver Eilert: „Husholdningen, var det indlysende grundlag for japansk tilværelse. Familiens fortsættelse og ære var anliggender, som stod over den enkeltes særinteresse. *Ie* pegede på en tidløs dimension, i hvilke de døde, de levende og de ufødte var medvirkende. Mennesket var del af en fælles overindividuel sammenhæng større end liv og død kunne omslutte. ..... *Ie* var det sammenfattende udtryk for en institution, hvor sociale og religiøse pligter var sammenfaldende. Individet var en del af sit *ie,* [og] forfædrene dets beskyttere."

Eilert, H.: *„Träd stilla, gå djupt." Vandringar i Japans inre landskap,* Bokförlaget Åsak, Delsbo 1986, p. 61.

„At sætte sig op mod sit *ie* var selvmord," skriver Eilert: At overleve indebar „at underordne sig den tavse fordring, som stod frem, og smidigt indordne sig i det rollespil, som de en gang for alle fastlagte regler foreskrev. Belønningen bestod i en følelsesmæssigt tryg tilværelse i et harmonisk samspil med gruppen."

Ibid.

254 For dem, der er fortrolige med astrologiske termer, er der her tale om forholdet mellem 1. og 10. husspids, ascendanten og midthimlen, som er forbundet med henholdsvis individets *personlige* og *formale* identifikation og jeg-udtryk. Den japanske selvforståelse er i høj grad formal og knyttet til det 10. hus.

255 Zeus slugte den gravide Metis af frygt for, at hun skulle føde ham en søn, der engang ville overgå ham. Om Zeus-arketypen, se: Bolen, J.S.: *De indre guder. En ny mandepsykologi,* Gyldendal, København 1992, pp. 68 ff.

Zeus virker oppefra, fra afstand, uden varsel. Hans ord er lov, hans betingelser er livets betingelser. Den Zeus-faderlige autoritets selvopfattelse er diametralt modsat en grundtvigiansk kulturs *det levende ord,* hvor autoriteten og indsigten i læreprocessen må komme i møde og tage form efter den i enhver situation givne situation - hvilket kan forstås som modsætningen mellem den ydre form og den indre form.

256 Jeg husker stadig tydeligt, når Spreckelsen ved de årlige præsentationer af de enkelte afdelinger på Kunstakademiets Arkitektskole fortalte om faget, traditionen og detaljen. Her var verden stadig ikke i lave. Her kunne man sin byggeskik og forstod at løfte dens betingelsessæt til bygningskunst. Det var derfor med forundring, at jeg erfarede, at samme mand havde ikke bare lavet, men vundet, konkurrencen om dette monument for 200-årsdagen for den franske revolution.

Jeg kendte hans lille katolske kirke, *Sankt Nikolaj kirke* i Hvidovre (1960), og værdsatte den som noget af det fineste i nutidig dansk bygningskunst. Her nærmede han sig, hvad også te-mesteren Sen Rikyu (1522-91) (som vi skal møde i case-studiet om Shinju-an) havde tilstræbt i sine små te-rum: at rumme universet i et valmuefrø.

Spreckelsen havde tydeligvis intentionerne om at indgyde denne storhed også i *Menneskehedens Triumfbues* gigantiske skala. Men den franske storhed var af rent ydre karakter, og det viste sig snart, at man kun havde til sinds at bygge Spreckelsens ydre anslag og ikke bekymrede sig om den indre storhed. Arkitekten måtte forlade opgaven, og med de mange lavloftede kontorkvadratmeter, man endte med at få stablet ind i den store form, ville det være mere berettiget at tale om umenneskelighedens triumf.

Arche de la Défense er grundigt belyst i et tema om Spreckelsen-arkitektur i: *Arkitektur DK* 1-2/1990, pp. 1-88.

Kim Dircknick-Holmfeld skriver om problemerne med at realisere projektet i: Dircknick-Holmfeld, K.: „Tête Défense" in *Arkitektur DK* 1-2/1990, pp. 45 ff.

Sankt Nikolaj kirke er beskrevet i: von Spreckelsen, K. (Ed.): „Fire Kirker" in *Arkitektur DK* 1-2/1990, pp. 12-13.

257 Af en undersøgelse, som årligt har været foretaget siden 1987, fremgår det, at der blandt de i december 1995 adspurgte for første gang var flere, som vægtede fritid (leisure) højere end arbejde (work).

Shinjuku var et i Japan noget så usædvanligt som planlagt byområde til aflastning af det hidtidige finans- og administrationscenter, Marunouchi. I forgrunden er Tokyos nye rådhus (1991), tegnet af Kenzo Tange (f. 1913) på vej mod en ny højderekord. Med ialt 380.500 m² sprængte Tanges rådhuskompleks definitivt Shinjukus skulpturelle komposition

Undersøgelsen viser, at særlig teenagere og mennesker i tyverne vælger fritid højere end arbejde, mens mennesker i fyrrerne og halvtredserne foretrak et arbejdsorienteret liv.
I forhold til året inden faldt andelen af dem, der betegnede sig som *workaholics,* arbejdsalkoholikere, med 1,2 procentpoint til det rekordlave 2,8 %.
Undersøgelsen er foretaget af *The Leisure Development Center* og bygger på 4.000 repræsentativt udvalgte kvinder og mænd over 15 år. Se:
„Japanese Becoming More Leisure-Oriented" in *Japan Times* 03.05. 1996.
Se: http://www.kyodo.co.jp/cpi-bin/kwsWeeklyST/960503#WEEKLY_7

258 *Tidligere* var det arrangerede ægteskab reglen, men nu om dage er det blevet almindeligt, at de ægteskabelige forbindelser indgås efter eget valg.

259 Ito, T.: „Architecture Sought After by Android" in *Japan Architect* 6/1988, pp. 12-13.

260 Toyo Itos *Pao* er beskrevet i:
„Exhibition Project for the Pao as a Dwelling of Tokyo's Nomad Women, 1985" in *Space Design* 9/1986, pp. 50-51.
„Exhibition Project for the Furnitures for Tokyo's Nomad Women, 1986" in *Space Design* 9/1986, pp. 52-55.

261 Den postmoderne iscenesættelse har gode kår i den japanske storbys kommercielle landskaber. Det her anslåede perspektiv er måske en del af forklaringen på, at den postmoderne iscenesættelse har haft større appel og gennemslagskraft i kulturmønstre (som f.eks. i USA og i Sydeuropa), hvor moderkomplekset står stærkere i opvæksten end i det nordlige Europa.

262 van Wolferen, K.: *Den Japanske Gåde,* Spektrum, København 1991, p. 35.

263 Disse tre kreativitetsbegreber vil blive mere indgående præsenteret i kapitlet *Refleksioner i te-rummet,* p. 333 ff. (konomi) og pp. 344 ff. (konomi, sakui og mitate), i case-studiet om Shinju-an. Se:
Itoh, T. & Futagawa, Y.: *The Elegant Japanese House, Traditional Sukiya Architecture,* (1969) Weatherhill/Tankosha, New York, Tokyo & Kyoto, 3. ed. 1982, pp. 57-72.

264 Neokonfucianismens ophøjelse til herskende ideologi modsvarer et skred i menneskets egennatur i forholdet mellem identifikationen med vores spirituelle jeg og vores konkrete, materialiserede tilstedeværelse i verden. Langsomt, gradvist, næsten umærkeligt flyttedes vort fokus til det ydre, og gennem århundrederne krystalliseredes vores personlighedsstruktur stadig stærkere.
Processen er parallel i Øst og Vest, men synes mindre fremskreden i Østen. Det centralperspektiviske rum i kunsten og den fotografiske realisme, hvor man forudsætningsvis må kunne identificere sig præcist med ens eget øjepunkt, er kun langsomt og sent kommet til Japan. Udviklingen fra ægypternes og minoernes arkaiske skulptur til den klassisk græske fascination af og evne til at skildre mennesket i sin præcise fremtræden har som forudsætning en udvikling, hvor mennesket når til at identificere sig selv og hinanden som værende ét med den menneskelige krop. Den relativt naturalistiske buddhistiske skulpturtradition menes at have nået Kina, Korea og Japan via Silkevejen, og har mindre genklang i det samtidige østlige billedunivers. Det perspektiviske billedrum blev introduceret med de opdagelses- og handelsrejsende, som nåede Japan fra midten af 1500-tallet, men det vandt kun langsomt frem.
Om neokonfucianismen, se også Shinju-an, note 84 og 119.

265 Kristendommens korte officielle historie i Japan - fra 1544, hvor den første missionær ankom, til 1587, hvor den første forfølgelse af kristne fandt sted, til 1610, hvor den definitive udryddelse blev iværksat - er lidt mere indgående belyst i kapitlet *Refleksioner i te-rummet* pp. 337-38 i case-studiet om Shinju-an.

266 Samtale 22.04. 1995, om esoterisk buddhisme og dens rolle før og nu, med Susan Eco Noble, der er uddannet som præst ved shingon-buddhismens hovedtempel på Koya-san.

267 Eilert, H.: *„Träd stilla, gå djupt". Vandringar i Japans inre landskap,* Bokförlaget Åsak, Delsbo 1986, p. 57 ff.

268 Billedet p. 442 er fra en årlig ceremoni ved templet Honno-ji i Kyoto, hvor man først afholder en sutrarecitation (en slags dødsmesse) og derefter et historisk optog med *taiko*-trommer til ære for Oda Nobunaga, Momoyama-periodens første hersker, som i 1582 blev lokket i et baghold ved Honno-ji og sammen med sit lille følge måtte tage sit liv.
Opmærksomheden på de afdødes vel fylder meget i det japanske univers. Hvert år i august tændes kæmpestore bål formet som skrifttegn på fem af Kyotos omgivende bjerge - for at lede de afdødes sjæle videre, hvis de i sommervarmen havde forvildet sig tilbage til deres tidligere tilholdssteder. I alle buddhistiske templer er der daglige ceremonier for templets grundlæggere og de videre generationer af abbeder gennem tiderne.
Denne stadige opmærksomhed om de afdødes sjæleliv er grundlæggende i den japanske religiøsitet og plejen af sognebørnenes afdøde har gennem tiderne udgjort en vigtig del af det buddhistiske tempels aktiviteter og indtægtsgrundlag.
Zen-templet Shinju-an, som er udgangspunktet for denne afhandlings andet casestudie, er dog del af templet Daitoku-ji, der helt tilbage fra 1300-tallet har haft forbindelse til kejserfamilien og derfor ikke har haft sognebørn tilknyttet.

269 Eilert betegner det som en skæbnens ironi, at buddhismen i Japan endte som en begravelsesreligion.
Ibid., p. 60.

270 *Shinto* betyder ordret gudernes øer eller gudernes vej.
Nitschke, G.: *The Architecture of the Japanese Garden, Right Angle and Natural Form,* Benedikt Taschen Verlag, Köln 1991, p. 317.

271 Shusako Endo belyser i sin historiske roman *Tavshed,* hvordan den kristne idealisme kom på kollisionskurs med systemet ved sin manglende evne og vilje til tilpasning og underkastelse. Den kristne tros eksklusivitet er i *Tavshed* trukket stærkt op overfor de (om nødvendigt) konturløse synkretistiske japanske tilstande. Han skildrer den blanding af raffinement og grusomhed, hvormed man ihærdigt søgte at udrydde den sidste kristendom i årene omkring 1630.
Endo, S.: *Tavshed,* DMS-Forlag, Hellerup 1972.
Uden at der findes sikre tal derom, anslås det, at der omkring år 1600 fandtes mellem 200.000 og 400.000 kristne, hovedsagelig i området omkring handelsstationerne i Nagasaki i det vestligste Japan.

Kenzo Tanges Tokyo City Hall (1991) nærmer sig sin endelige højde

Den første kristne missionær, jesuitpræsten Francisco Xavier (1506-52), kom til Japan i 1549. Allerede omkring 1570 var der 30.000 kristne i Japan, mens der i 1582 mens at have været 150.000. Se: Lidin, O.G.: *Japans Religioner,* Politikens Forlag, København 1985, p. 182 ff.

272 Dette er indgående behandlet i anden del af case-studiet om Shinju-an i kapitlerne *Zen og kunstnerisk arbejde* samt *Refleksioner i te-rummet*.

273 *Do* er det japanske navn for det samme skrifttegn, som på kinesisk er *tao* i den kinesiske *tao*isme. *Tao* og *do* betyder helt profant sti, vej eller gade, men har parallelt en lang række betydningssammenhænge af spirituelt målrettet vej. Se mere om det taoistisk inklinerede arbejdsbegreb i case-studiet om *Shinju-an* i kapitlet *På havearbejde i Shinju-an,* p. 283 ff.

274 Dette er mere indgående beskrevet i case-studiet om Shinju-an i kapitlerne *Zen og kunstnerisk arbejde* og *Refleksioner i te-rummet*.

Selvom taoismen aldrig i Japan etablerede sig som et selvstændigt religiøst system, så findes der en tydelig taoistisk strømning i det middelalderlige Japan. Zenmesteren Ikkyu Sojun (1394-1481), som er en af hovedpersonerne i case-studiet om Shinju-an, praktiserede en zen med en udtalt taoistisk inklination.

Kilderne til belysning af arbejdsrummets natur i den japanske middelalder er spredte, men én, som udtrykker sig direkte derom, er digteren Yoshida Kenko (1283-1350), der omkring 1330 skrev *Tsurezuregusa,* Essays om stilstand. Se også case-studiet om Shinju-an, note 349.

275 Lidin, O.G.: *Japans Religioner,* Politikens Forlag, København 1985, p. 208.

Collcutt skriver, at: „*Bushido* således blev en loyalitetskult, en envejs-loyalitetskult baseret på en udstrakt sans for moralsk forpligtigelse overfor ens herre. Denne forpligtigelse kunne opfyldes på slagmarken, eller i det attende århundredes fredfyldte verden i Japan, ved selv-fornægtende tjeneste og hengivelse til selv de mindste detaljer i administration og ceremonielle aktiviteter."

Collcutt, M.: „Daimyo and daimyo culture" in Shimizu, Y. (Ed.): *Japan. The Shaping of Daimyo Culture,* Thames & Hudson, London 1989, p. 38.

276 Cleary, T.: *The Japanese Art of War. Understanding the Culture of Strategy,* Shambhala, Boston & London 1992, pp. 118, 121 og 123.

277 *Ibid.,* p. 122.

278 *Ibid.,* p. 120.

279 Der er grænser for, hvor langt man kan drage konklusioner fra de relativt begrænsede kontakter, jeg har haft gennem mine i alt to år i Japan, hvor fortroligheden er nået dertil, at jeg kunne komme nærmere ind på sådanne spørgsmål. Men hvor jeg er kommet frem, synes personlig knægtelse og korporlige argumenter at have haft en fremtrædende plads - i skolen, i væverkvarteret, i tempelverdenen, blandt anlægsgartnere. En verdensberømt arkitekt uddeler regelmæssigt, i alles påsyn, regulære øretæver til sine ansatte gennem mange år.

Midt i resignationen over den personlige integritets underminering fornemmer man indimellem en let masochistisk undertone.

280 Samtale med Mitsuko Sugino og to vævere i Nishijin, Kyoto, 14.11. 1994.

281 Russell of Liverpool, Lord: *Bushido-Riddere. Beretningen om japanske krigsforbrydelser,* Stig Vendelkærs Forlag, København 1984.

282 Windeleff, J. (overs.): *I Ching, Forvandlingernes bog,* (Richard Wilhelms udgave) Strubes Forlag, København 1981, p. 222.

I Ching hører til de kinesiske klassikere. Med sin gennemført strukturelle læsning af universet i dets stadige foranderlighed demonstrerer *I Ching* den komplementære tankes kraft i det gamle Kina.

I Ching tilskrives ofte Kungfutse selv, dvs. han sammenfattede og kommenterede bogens 64 hexagrammer eller forvandlingstilstande i en storladen syntese af konfuciansk struktur og taoistisk metafysik. Men hvor de grundlæggende strukturer i *I Ching* kan føres langt længere tilbage end Kungfutse (557-479 f.Kr.), til Shang-dynastiet (1766-1122 f.Kr.), så har de vinger eller kommentarer, som tilskrives Kungfutse, sandsynligvis først fundet deres nuværende form væsentligt senere, i Ch'in-dynastiet (255-206 f.Kr.) eller i det tidlige Han-dynasti (206 f.Kr.- 24 e.Kr.). Se: de Bary, Wm.T. et al. (Eds.): *Sources of Chinese Tradition, vol. I,* (1960) Columbia University Press, New York & London, 4. ed. 1967, pp. 2 og 4.

283 Lidin, O.G.: *Japans Religioner,* Politikens Forlag, København 1985, p. 215.

En central del af Kungfutses værk er sammenfatningen af historieskrivningen om Kinas tre tidlige dynastier. Disse tidlige kejseres legendariske statsmandsskab havde været i fuld overensstemmelse med de himmelske love og stod derfor, med forskellige nuanceringer gennem tiderne, som både det konfucianske og neokonfucianske utopiske ideal.

284 *Daimyo* var den tids adel, og med de bor-

gerkrigsagtige tilstande, som havde præget Japan i de forudgående halvandet hundrede år, var *Daimyo* nærmest synonym med militær adel. En *daimyo* var dog defineret som en person med jordbesiddelser af en vis størrelse, se Shinju-an note 374.

285 Dette var organiseret i det såkaldte *bakuhan*-system. Den enkelte *daimyos* position i dette system fuldstændig beroende på Tokugawa-shogunatets nåde. Selv små forseelser eller eksempler på svigtende loyalitet kunne føre til fratagelse eller degradering, og særlig i de første årtier var det ikke givet, at posten gik i arv indenfor slægten. Den enkelte *daimyos* fremtid kunne derfor kun sikres gennem til stadighed at demonstrere fuldstændig loyalitet. Shinzaburo Oishi beskriver *bakuhan*-systemet indgående i:
Oishi, S.: „The Bakuhan System" in Nakane, C. & Oishi, S. (Eds.): *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan,* University of Tokyo Press 1990, pp. 11-36.
De omkring 250 *daimyo* var delt i tre kategorier. De højeste rang, *shinpan daimyo,* havde direkte familierelationer til Tokugawa-familien. Den midterste rang, *fudai daimyo,* var *daimyo,* der havde sluttet op om Tokugawa *før* slaget ved Sekigahara i 1600, som banede vejen for Tokugawa-regimet. Den laveste rang, *tozama daimyo,* var de *daimyo,* som først havde svoret troskab under eller efter Sekigahara. De fik gennem hele Edo-perioden den laveste rang og de mindste domæner. Denne præcise nivellering gik igen i arkitekturen. I en række af de modtagelsesrum, som blev bygget til Tokugawa-shogunatet, blev denne kategorisering udtrykt gennem nivelleringer i gulvet. Det var i denne præcise hierarkiske strukturering, at Tokugawa-regimet fandt sin styrke, men det viste sig også at være akilleshælen. Fra omkring 1650 gik *daimyo*-positionerne stort set i arv. Man fastholdt således igennem flere århundreder mønstre tilbage fra slutningen af 1500-tallet. Det var da også *tozama daimyo,* som stod i spidsen for det oprør, som ledte til Tokugawa-regimets fald i 1868.
Collcutt, M.: „Daimyo and daimyo culture" in Shimizu, Y. (Ed.): *Japan. The Shaping of Daimyo Culture,* Thames & Hudson, London 1989, pp. 31-33.

286 *Ibid.,* p. 34.

287 *Sankin kotai*-systemet, som fik stor betydning for, at *Edo* hurtigt voksede til en stor hovedstad, var fra første færd en del af Tokugawa-styret. Det blev dog først formaliseret i 1634 og 1635.
Oishi, S.: „The Bakuhan System" in Nakane, C. & Oishi, S. (Eds.): *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan,* University of Tokyo Press 1990, p. 34.

288 Betingelserne for familieliv var således selv for magteliten noget anstrengte.
„*Pax Tokugawa* bragte ikke væsentlige forbedringer til kvindens situation. Om noget blev den forværret," vurderer historikeren Collcutt.
Collcutt, M.: „Daimyo and daimyo culture" in Shimizu, Y. (Ed.): *Japan. The Shaping of Daimyo Culture,* Thames & Hudson, London 1989, p. 43.
Mens man tog kvindens troskab for givet, måtte kvinderne leve med deres mænds utroskab, og - som Collcutt skriver - „Hengivelse til en kvinde kunne kun betragtes som en distraktion fra vigtigere feudale

Mens mor tager sig af børnene, er far på arbejde til sent om aftenen, som ofte henlægges til forlystelseskvartererne - herover de lidt ældre dele af Shinjuku

pligter (loyalties)."
Ibid., p. 44.
Kvinder antages ofte i det ældste Japan at have haft høj status. Det forhold, at Japans solgud, *Ameratsu no omikami,* Den himmelstrålende Storgud, er en *kvindelig* solgudinde, mens hendes bror er månegud, har ledt til antagelser om, at Japan i forhistorisk tid var et matriarkat.
Men i det feudalsystem, som etablerede sig stærkt i den tidlige japanske middelalder, havde kvinden ikke meget råderum. Et (til dels i shinto-religionen rodfæstet) renlighedskodeks omkring blod gjorde noget så hjemligt som en fødsel til noget, man ikke kunne lade ske inden for hjemmets vægge. Kvinder kunne blive lægsøstre og nonner, men ikke bestride mere overordnede religiøse poster, og på særligt hellige steder som Hiei-san og Koyasan, hovedkvartererne for de to esoteriske buddhistsekter, Tendai og Shingon, havde kvinder ingen adgang. Selvom der ikke er belæg for det i buddhismen som sådan, var det blandt buddhister en almindelig opfattelse, at kvinder ikke havde nogen chance for at nå udfrielse i dette liv. Det måtte vente, til de havde gjort sig fortjent til at blive genfødt i en mands skikkelse. Konfucianismen gjorde med sin meget konkrete hierakisering af alle samfunds- og familiestrukturer sit til at gøre kvindens plads i samfundet lille og ubetydelig.
Kraft, K.: *Eloquent Zen. Daito and Early Japanese Zen,* (1992) University of Hawai'i Press, Honolulu, paperback ed. 1997, pp. 22-23.

289 Collcutt, M.: „Daimyo and daimyo culture" in Shimizu, Y. (Ed.): *Japan. The Shaping of Daimyo Culture,* Thames & Hudson, London 1989, p. 34.

290 Tokyo blev opbygget i spiralform omkring kejserpaladsets tomme øje. Mindre kendt er det, at Kyoto i Momoyama-perioden, i forbindelse med Toyotomi Hideyoshis (1537-98) anlæggelse af forsvarsværker, gennemgik en stor omstrukturering, hvor den oprindelige byplans formalisme endeligt blev opgivet.
Om Kyoto, se case-studiet om *Hinaya,* note 79. Se også:
Historical Atlas Kyoto, Chuokoronsha, Japan 1994, pp. 29-34 (Heian-perioden) og 78-79 (Momoyama-restruktureringerne).
Om Tokyo, se:
Kural, R.: *Informationssamfundets arkitektur. Verdensbyen udtrykt gennem Tokyos kaos,* Kunstakademiets forlag, København 1995, p. 79.
Om Tokyo:
Lauritsen, H.: „Tokyo har en usædvanlig byplan: Spiralens," kronik i *Information* 18.10. 1989.

291 Geomantik er på kinesisk kendt som *feng shui,* vind-vand, på japansk kaldet *kaso.* Byer og huse blev efter kinesisk forbillede anlagt, så de lå optimalt i landskabet og samordnede al jordisk aktivitet i forhold til Himlens Tao. Se Shinju-an note 29.

292 Termen *sukiya* er defineret nærmere p. 364. *Sukiya*-arkitekturen og dens æstetiske koder er hovedtemaet for anden del af kapitlet *Refleksioner i te-rummet* i case-studiet om Shinju-an.

293 Termerne *mu-ho,* uden regel, og *mu-i,* uden rang, er henholdsvis det første og det tredje af Shin'ichi Hisamatsus *Seven Characteristics of Zen Aesthetics,* som bliver gennemgået i kapitlet *Zen og kunstnerisk arbejde,* pp. 305 ff.

294 Coaldrake, W.H.: „Edo Architecture and Tokugawa Law" in *Monumenta Nipponica* vol. XXXVI no. 3 1981, pp. 253-61 og 270.
Denne artikel giver en lang række eksempler på, hvordan arkitekturen i begyndelsen af 1600-tallet blev brugt som regulator og magtredskab til konsolidering og etablering af Edo-regimet (1603-1868).

295 Coaldrake anslår, at Tokyo omkring 1720 havde mindst 1,3 mill. indbyggere, hvor London i 1801 havde 864.000, Paris 547.000 og Berlin 170.000 indbyggere.
Ibid., p. 246.

296 Jeg har gennem talrige diskussioner med japanske arkitekter søgt at trænge ind til dette spørgsmål. Men der hersker en blanding af udtalt ubevidsthed og et vist ubehag ved at tale derom. Edo-perioden er tradition og fortid, bekvemt fjern fortid. Arkitekturhistorien synes at blive opfattet dis-kontinuert - den blev nulstillet med den moderne vestlige byggekulturs introduktion. Traditionens tavse visdom blev med et slag decimeret. Kun langsomt, og da mest avanceret-konceptuelt, har yngre arkitekter de senere år genoptaget det analytiske tilbageblik.
Kenzo Tange, Japans internationalt mest kendte modernistiske arkitekt, sagde ved en tale i det nye CIAM, *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne,* i september 1959, at han ikke troede på, at traditionen som sådan kunne hverken bevares eller vendes til nogen kreativ kraft. Var der stadig spor af traditionen i hans arbejder, var det fordi de kreative evner ikke havde slået til - fordi vi stadig var på vej mod en *virkelig* kreativitet. Se:
Boyd, R.: *Kenzo Tange,* George Braziller, New York & Prentice-Hall International, London 1962, p. 15.

297 Den brutale detalje optræder allerede i 50ernes og 60ernes japanske modernisme, f.eks. i mange af Kenzo Tanges værker. En række yngre arkitekter har op gennem 80erne dyrket det brutale udtryk, med inspirationskilder som Deleuze & Guattaris bog *Anti-Oedipus* og arkitekten Kazuo Shinoharas arbejder. Se f.eks.:
Shinohara, K.: „Chaos and Machine" in *Japan Architect* 5/1988, pp. 25-32.
Shinohara, K.: „The Savage Machine as an Exercise" in *Japan Architect* 3/1979, pp. 46-51.

298 Miyake, R.: „The Generation of Sensitiveness" in *Japan Architect* 11-12/1986, p. 10.

299 Futagawa, Y.: „Studio" (Interview med Tadao Ando) in *GA Document Extra 01: Tadao Ando,* A.D.A. Edita, Tokyo 1995, p. 19.
Se Tadao Andos *Himeji Centre for Childrens Culture* (1990), ill. p. 62.

300 Tadao Ando er kendt for om nødvendigt at gennemføre sine planer på trods af sin bygherre - når de nu *har* valgt ham. En sådan manglende dialogvilje bunder sandsynligvis i et u-artikuleret B-menneskes reduktion af situationen til enten *med* eller *mod* dets (uimodsigelige) design.
Illustrationen p. 62 er fra Tadao Andos *Himeji Centre for Childrens Culture*.

301 Nitschke, G.: *The Architecture of the Japanese Garden, Right Angle and Natural Form,* Benedikt Taschen Verlag, Köln 1991, p. 33.
Günter Nitschke anlægger her et frugtbart perspektiv på den japanske kulturhistorie: Hver periode ser sine nye prototyper, der hurtigt type-gøres for derefter at henfalde til stereotyper.
Således fremviser også Edo-perioden i de første år nye elementer. I kapitlet *Refleksioner i te-rummet* i case-studiet om Shin-

ju-an er der f.eks. behandlet en række eksempler på sukiya-arkitekturens udvikling i 1600-tallet. Men fra 1670erne og frem tilføjes stort set intet af kulturhistorisk interesse indenfor arkitektur og havekunst. De kulturfrembringelser, der for alvor står frem fra tidlig Edo, er i højere grad forædlingen af den (korte) forudgående Momoyama-periodes impulser (jfr. note 104). Det ligger så at sige i neokonfucianismens natur at kultivere typen til det stereotype, og ud over sparsomme indflydelser fra det kinesiske Ming-dynasti (1368-1644), som det f.eks. ses i Nikko-helligdommene, er Edo-periodens prototypiske „bidrag" af eklektisk art.
F.eks. fremstår de store Edo-parker, som hørte til Edo-feudalismens selvscenesættelse, sjældent som helstøbte kunstværker, men er oftest et sammenskrab af forskelligartede hierarkiserede kulturhistoriske referencer, som kan lede tankerne hen på vor tids postmoderne arkitekturs indimellem helt inkohærente lånepolitik.

302 For te-mesteren Sen Rikyu (1522-1591) var te-ceremonien en hjertets og en intuitionens vej, som måtte holdes højt hævet over formens tyranni. Men allerede tidligt i Edo-perioden blev te-ceremonien i takt med dens udbredelse til bredere dele af det japanske samfund stærkt formaliseret. Denne proces vil blive grundigere behandlet i anden del af case-studiet om *Shinju-an,* i kapitlet *Refleksioner i te-rummet,* pp. 313 ff.

303 Hisamatsu, S.: *Zen and the Fine Arts,* (1971) Kodansha, Tokyo & New York 1982, p. 25.

304 Ytzen, F.: „Den svære kunst at tabe ansigt" in *Politiken* 12.02. 1996.
Junji Bunno, professor i historie ved Tokyo University, slutter (i interviewet) med at sige, at han „har det meget dårligt med kun at skulle skrive om de negative sider." *Ibid.*

305 Dette forhold stod overraskende klart frem af en dialog med professor Hidenobu Jinnai i forlængelse af en forelæsning om Københavns bystruktur, jeg holdt ved Hosei-universitetet, april 1995. Dette er i nøje samklang med ovenfor omtalte stærke, omend ubevidste eller uudtalte uvilje mod at lade Edo-periodens gennemgribende regulering af alle livets forhold finde vej til det moderne samfund.

306 Hisamatsu, S.: *Zen and the Fine Arts,* (1971) Kodansha, Tokyo & New York 1982, pp. 32 ff.
Case-studiet om *Shinju-an* rummer en præsentation af Hisamatsus syv zen-æstetiske karakteristika i kapitlet *Zen og kunstnerisk arbejde,* pp. 305 ff.

307 Shisen-do er et typisk eksempel på sukiya-arkitekturen i den tidlige Edo-periode. Ishikawa Jozan og Shisen-do belyses yderligere i kapitlet *Refleksioner i te-rummet,* pp. 348-50, i forbindelse med en behandling af sukiya-arkitekturens udvikling på baggrund af te-æstetikkens arkitektoniske impulser.

308 Nikko-helligdommene fik yderligere bygningsanlæg tilført i 1653. Karamon-portalen indgår i Nikko-mausoleets centrale bygningsanlæg, som hører til den japanske arkitekturs mest overvældende udtryk. Denne Ming-inspirerede farve- og dekorationsglæde ses nogle gange karakteriseret som „japansk barok," se:
Nishi, K. & Hozumi, K.: *What is Japanese Architecture?* Kodansha International, Tokyo, New York & San Francisco 1983, pp. 44-47.

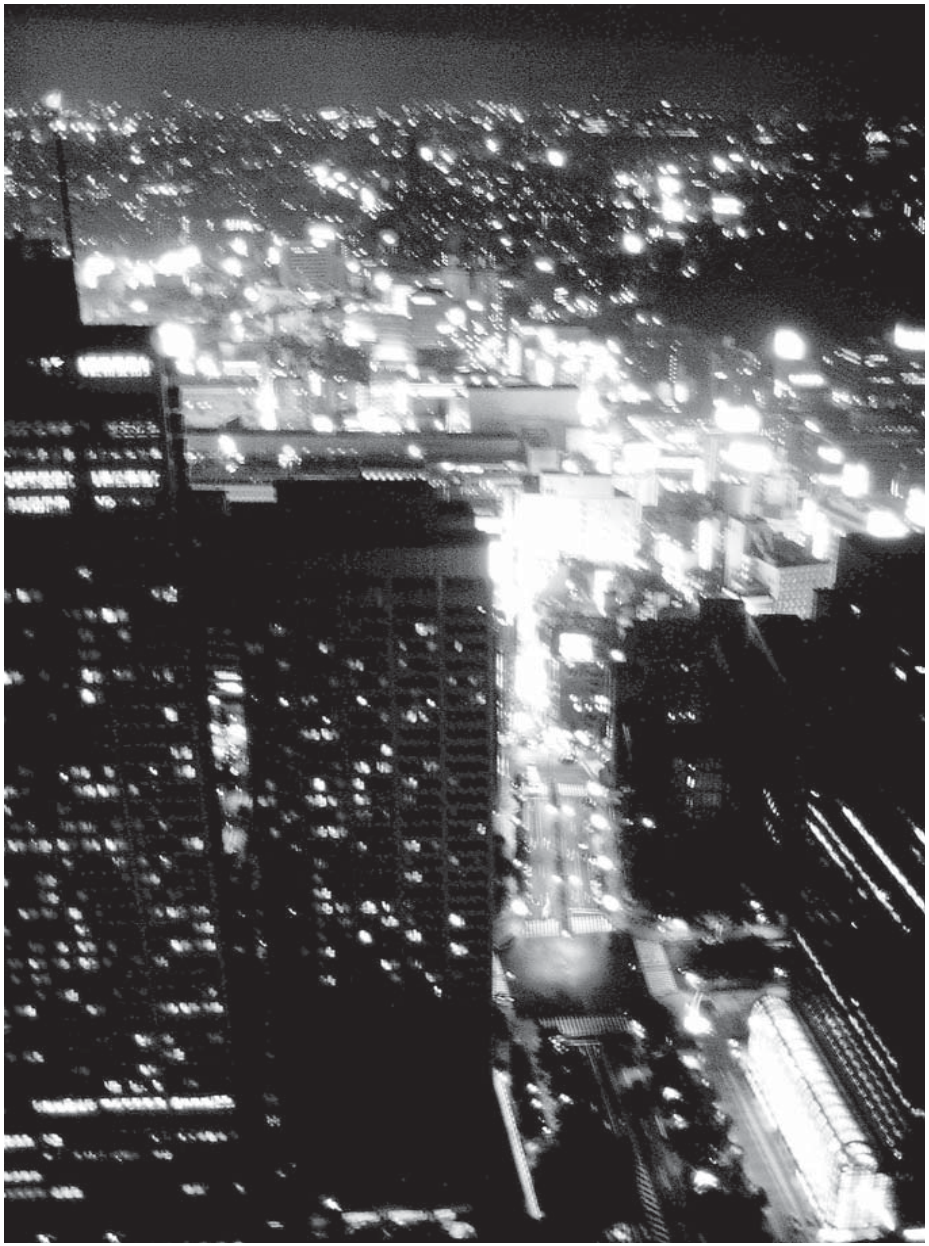

Lyshavet over Shinjuku set fra Kenzo Tanges nye rådhus